

Človekove pravice – prelom v pojmovanju neke ustavnosti

Pod pojmom ustavnosti običajno razumemo, da mora biti vsa pravna ureditev, ki se kaže v splošnih ali posameznih aktih (zakonih, predpisih pristojnih državnih organov, sodbah sodišč, odločbah upravnih organov, pogodbah itd.), v skladu z ustavo kot najvišjim pravnim aktom. To pojmovanje je izraz zahtev po skladnosti in povezanosti pravnega reda, da v njem ne sme biti protislovij ali nedorečenosti, saj drugače ne bi mogla priti do veljave družbena funkcija ustavnosti, to je, da »z oblastnim prisiljevanjem varuje in zagotavlja družbeni red«. Takšno pojmovanje ustavnosti je seveda ozko in ima le »družbeno-tehnični« pomen.¹ S tega vidika postaja pojem ustave dejansko le formalno funkcionalen. Kritiki »meščanske« ustavnosti so poudarjali le ta vidik, češ da je ustava sredstvo za zagotavljanje obstoječega družbenega reda. Ob tem ko so predstavljali pojem ustavnosti kot vrednostno neprizadet, pa so pozabljali na pomembnejšo družbeno funkcijo, to je zaščito človekovih pravic. Nasproti pojmu »meščanske« ustavnosti so postavljali pojem »socialistične« ustavnosti, katerega izraz naj bi bil sovjetska stalinska ustava iz l. 1936.

Človekove pravice so temelj in dejanska vsebina ustavnosti, ki se je začela oblikovati kot izraz zahtev po zaščiti pred absolutno oblastjo in po sodelovanju vseh tistih pri sprejemanju odločitev, ki jih te prizadevajo. Človekove pravice do osebne svobode, duhovne prostosti, varnosti in enakosti v pravicah ter lastnini so se začele uveljavljati kot sestavni del odpora proti staremu redu. Tem naravnim in neodtujljivim pravicam so dodajali tudi pravico do odpora (»ius resistendi«) proti neodgovorni in samovoljni ter nenadzorovani oblasti, katere izvajanje ustvarja krivice ali pa postaja tiranska in vodi v podrejanje ljudstva. Na svojem začetku je bila ustavnost tesno povezana z vsemi temi pravicami, ki so nedeljive, ustava sama pa se je štela za najvišji akt za zaščito teh pravic. Tako npr. je že John Locke omenjal možnost uporabe sile proti nepravični oblasti, saj ima ljudstvo pravico, da si povrne svojo svobodo, še posebej ob dolgi vrsti zlorab in kršitev...² Tudi v ameriški Deklaraciji o neodvisnosti je npr. zapisano, da so vlade postavljene za zaščito pravic posameznika in da izvirajo njihova pooblastila iz privolitve vladnih in »... kadar koli bi neka vlada začela škoditi tem ciljem, imajo ljudje pravico, da jo spremenijo ali zamenjajo in postavijo novo vlado...«. Te zamisli so bile sprejete in vključene tudi v francosko Deklaracijo o človekovih in državljskih pravicah iz l. 1789, ki opredeljuje pravice do svobode, lastnine, varnosti in odpora proti zatiranju. Brez »soglasja vladanih«, ki je zgolj izraz pravic posameznika, ni prave možnosti za spremembo vlade.

Od tedaj vse ustave opredeljujejo pravice posameznikov, ki pomenijo zanikanje absolutne državne oblasti in tudi ščitijo posameznika pred poseganjem v njegove pravice s katere koli strani. Ustave resda dajejo velik poudarek organizaciji

¹ Glej npr.: Gorazd Kušej: Premiki v pojmovanju ustavnosti, TJP št. 7-8/1973, str. 655.

² Locke pravi, da naj bi ljudstvo v takem primeru izročilo »vlado v take roke, da bodo zagotovljeni cilji, zaradi katerih se vlada vzpostavlja. V vojnem času nehajo vse druge pravice in vsakdo ima pravico, da se zoperstavi napadalcu«: (Glej: John Locke, Dve raspravi o vladi, Mladost, Beograd, 1978, II. knjiga, str. 111, 119 in 121).

državne oblasti in razdelitvi pristojnosti posameznih organov, vendar to ne zmanjšuje njihovega pomena. Organizacijski del ustav naj bi bil tako rekoč manj pomemben od vsebinskega dela, ki določa te pravice.³ Med njimi resda ni omenjena pravica do upora v smislu zavračanja nezakonitih aktov ali do uporabe sile. Te pravice naj bi bile nadomeščene s splošno volilno pravico, s sredstvi, ki dopuščajo nadzor nad vlado ali njeno zamenjavo, z oblikami neposrednega odločanja.

V našem povojnem ustavnem razvoju je več kot smiselno slediti razvoju človekovih pravic, saj so odstopanja od klasičnega (»meščanskega«) pojmovanja pravic neke vrste razlog in rezultanta vseh drugih odstopanj (npr. od načela enotnosti oblasti ali načela enakosti volilne pravice itd.). Pod vplivom sovjetske (»stalinske«) ustave iz l. 1936 je bilo prevzeto pojmovanje, ki temeljnih človekovih pravic in svoboščin sploh ni obravnavalo kot neodtujljivih, prirojenih ali trajnih, ampak so bile te odvisne od državne oblasti, ki jih je lahko prosto tolmačila in jih omejevala. Vendar se tudi kasneje, ko smo se odrekli Stalinovi zamisli o krepitvi države in njeni odločujoči vlogi na prehodu v socializem, nismo odrekli zoženemu pojmovanju državljskih pravic, ki so v glavnem na formalni ravni ostale podobne klasičnim. Za nadaljnji razvoj pa je značilno opuščanje izrazov, kot sta »državljan« ali »človek«; tako se npr. v ustavi iz l. 1963 prvič pojavi pojem »občan« kot nosilec temeljnih pravic in svoboščin v sistemu družbenega samoupravljanja. Z ustavo iz l. 1974 pa je bil narejen še en pomemben korak in prenesen poudarek z »občana« na »delovnega človeka«. Pravice so s tem dejansko prenehale biti pravice »abstraktnega« političnega človeka in postale predvsem izraz položaja delavca v proizvodnih odnosih. Pravice in svoboščine v ustavi sploh niso več opredeljene kot nekaj samostojnega in neodtujljivega, ampak kot »neločljivi del in izraz socialističnih samoupravnih odnosov...«, kar pomeni kot nekaj izvedenega iz vnaprej določenih (utopičnih) družbenih odnosov.⁴ Ta ustava je postavljala v ospredje pravico do samoupravljanja kot nedotakljivo in neodtujljivo pravico delovnega človeka in občana, ki naj bi vsakomur zagotavljala odločanje ne samo v oblikah samoupravne organiziranosti, ampak tudi v družbenopolitičnih skupnostih, hkrati pa je to pravico maksimalno socializirala z določbo, da se svoboščine in pravice uresničujejo v medsebojni solidarnosti ljudi.⁵ Zanimivo je bilo, da je šele za njo omenjena pravica do dela, zatem pa so bile naštetje pravice do socialnega zavarovanja, stanovanja in izobraževanja in povsem na koncu pravice do svobode misli, izražanja, združevanja ter izražanja pripadnosti svojemu narodu. Kljub razširitvi socialnih in ekonomskih pravic v težnji po radikalnem uresničenju pogojev za socialno-ekonomsko enakopravnost je samoupravljanje pomembno omejilo vrsto klasičnih osebnih in političnih pravic, brez katerih niti ekonomske pravice niso bile uresničljive. Izrivanje klasičnih političnih pravic je omejevalo možnost za kritiko in opozicijo, zlasti s pomočjo svobodnega organiziranja, in omogočalo nastanek monopolnih družbenopolitičnih organizacij. S tem je bil človek in državljan ponižan v objekt političnega sistema. Značilno je, da se je omejevanje klasičnih človekovih in državljskih pravic maščevalo samemu sistemu – sistem brez opozicije ni dobival povratnih informacij in je postajal vedno bolj neodziven na spremembe v okolju, svojo neučinkovitost pa je skušal popravljati z neprestanimi dopolnitvami, ki so njegovo delovanje le še bolj zapletle. Glede na ogromno količino energije, ki so jo porabili ljudje v vseh nešteti atomiziranih oblikah samoupravne participacije

³ Leonid Pitamic, *Država, Družba Sv. Mohorja*, Celje 1927, str. 195.

⁴ Glej Preambulo k Ustavi SRS iz leta 1974, V. razdelek (Ustava SRS, DDU, Ljubljana 1974, str. 19).

⁵ Glej npr. IV. poglavje Ustave SRS iz leta 1974 (čl. 195–251), str. 111–126.

brez dejanske možnosti vplivanja na najpomembnejše odločitve, je bil samoupravni sistem eden od najbolj neučinkovitih.

Neuresničljivost demokracije, ki je osebne in politične pravice »izvajala« iz nekega vnaprej določenega, retrogradnega in protirazvojnega projekta, v katerem je bila ekonomska enakost dosežena na račun politične svobode,⁶ je narekovala popoln prelom s celotnim povojnim pojmovanjem ustavnosti. K temu novemu pojmovanju ustavnosti na Slovenskem so prispevale tudi »trpke izkušnje pisateljev iz vseh socialističnih svinčenih desetletij in izkušnje državljankega upora proti ustavnemu in vojaškemu nasilju partijske države«,⁷ prav gotovo pa tudi izkušnje različnih alternativnih in družbenih gibanj.⁸ Gre torej za najrazličnejše oblike odpora proti nelegitimni oblasti ne le zaradi opaznih krivic, ampak tudi zaradi dejanske podrejenosti posameznika nejavni in nenadzorovani oblasti. Na ta odpor so pomembno vplivali poskusi centralizacije države s prenašanjem bistvenih pristojnosti odločanja na zvezno raven ter vsiljevanje načela »en človek en glas«, ki je pomenilo zanikanje narodne biti.

V prizadevanjih za novo slovensko ustavo kot vrhovni zakon naroda se je bilo torej treba ponovno vrniti k načelom suverenosti in svobode državljanov, pri tem pa uresničiti načelo enakosti. Slovenija naj bi prišla v obdobje normalne demokracije brez predznakov (vrednostno nevtralne), vendar vsebinsko opredeljene s pravicami ljudi. In v tem smislu so se pričakovanja uresničila – prva slovenska ustava po 45 letih je na prvo mesto postavila človekove pravice in šele v drugem delu postavila mehanizem za njihovo zaščito.⁹ Človekove pravice in svoboščine so podrobno našteje v 66 členih (čl. 14–79), medtem ko je državna ureditev razložena v samo 50 členih (čl. 80–137). Lahko torej rečemo, da so človekove pravice in svoboščine dejansko neke vrste »obrambni zid« državljanov celo pred lastno državo, ki je kot »sleherna organizacija nujno usmerjena k omejevanju popolnoma svobodnega delovanja posameznika«. ¹⁰ Pomembna je določba, po kateri se pravice in svoboščine uresničujejo neposredno z ustavo (z zakonom jih načeloma ni mogoče predpisati) in da jih ustava vse enako priznava (čl. 15). V primerjavi s prejšnjo ustavo je značilna tudi povsem drugačna razporeditev pravic in svoboščin – med prvimi so omenjene enakost, varstvo osebne svobode, človekove osebnosti in dostojanstva ter pravica do sodnega varstva. Prav tako pa je značilen poudarek na pravici do zasebne lastnine, s tem da je naštetja pred svobodo izražanja, svobodo vesti in pravico do zbiranja in združevanja ter volilno pravico. Logično je, da za temi pravicami sledijo nekoliko novejšje socialne pravice (do socialne varnosti, zdravstvenega varstva, izobrazbe – in v tem sklopu tudi do svobodnega odločanja o rojstvih). Morda bi iz tega vrstnega reda lahko sklepali, da so ustavodajalci hoteli poudariti enakost načela svobode državljanov in lastninske pravice oz. obe načeli spraviti v neko medsebojno zvezo, podobno kot je to urejeno v drugih sodobnih

⁶ Glej npr. R. A. Dahl. A Preface to Economic Democracy, Polity Press, Cambridge 1985, str. 68.

⁷ Glej npr. Peter Jambreč, Slovenska ustavnost nikakor ni zapečatená, marveč odprta knjiga, Delo, 24. dec. 1991.

⁸ Glej npr. Danica Fink-Hafner, Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije, doktorska disertacija, str. 349–352.

⁹ Tudi nekatere druge sodobne in moderne ustave postavljajo pravice človeka in državljana na prvo mesto. Tako npr. nemška ustava iz l. 1949 (dopolnjena l. 1966), ki vsebuje 146 členov, opredeljuje pravice v členih od 1–19. V italijanski ustavi (sprejeti l. 1947), ki vsebuje 139 členov, pa so pravice in dolžnosti državljanov opredeljene v čl. od 13–54 oz. vključene v oddelke o civilnih, etično-socialnih, ekonomskih in političnih odnosih). V francoski ustavi je v preambuli zapisano, da je francoski narod privržen človekovim pravicam in načelom narodne suverenosti, kot so bile določene v Deklaraciji iz l. 1789.

¹⁰ France Bučar, »V pravice, našteje v ustavi, ne sme posegati niti država«, obrazložitev prve ustave samostojne države.

ustavah. Svoboda gospodarske pobude je posebej poudarjena v III. delu, ki obravnava – nekoliko podobno kot v italijanski ustavi – gospodarska in socialna razmerja, vendar ob soodločanju delavcev, sindikalni svobodi in pravici do stavke.

Na ta način se je uresničil tisti koncept demokracije, ki predpostavlja svobodne in emancipirane državljane (državljanke) in zarisuje prihodnji profil slovenske države v službi državljanov. Tem državljanom seveda s tem daje velike naloge, predpostavlja, da imajo veliko mero državljanskega poguma in da so se voljni ukvarjati s skupnimi zadevami vsaj toliko, da jih spet »ne prodajo«, da se ne bodo znova pustili prepričati kaki odrešujoči ideji, pa čeprav bi ta imela najboljše name-ne. Prav tako predpostavlja, da državljani kot posamezniki najbolj poznajo svoje lastne interese in da so lahko le oni razsodniki v lastnih zadevah. Taka ustava, ki poudarja pravice državljanov, predpostavlja, da jih ni treba poučevati o pravi resnici ali da je ta vedno ena sama in da je vsaka druga resnica »neresnica« in vsi drugače misleči »nemisleči«. Odpravljala naj bi torej klasične delitve na »naše« in »druge« ter ustvarjala večje možnosti družbenega dialoga in končno možnost realnega (neobremenjenega) političnega prostora.

Ob tem se moramo seveda vprašati tudi o zadostnosti varstveno-socialnih elementov v novi slovenski ustavi, zlasti z vidika našega vključevanja v Evropo. Med vsemi postsocialističnimi družbami ima Slovenija sicer največje prednosti, vendar bodo notranji gospodarski in drugi procesi pomembno vplivali na zaostrovanje socialne problematike. Mnoge mlade države v Vzhodni Evropi, od Baltika do Jadrana, se namreč borijo s številnimi težavami. S tem je prva slovenska demokratična ustava pred prvo resno preizkušnjo kot podlaga učinkovitega in demokratičnega razreševanja interesov in vzpostavljanja socialnega partnerstva.